

До спеціалізованої вченої ради Д 26.007.001
у Національній академії внутрішніх справ
(ДП-680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1)

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертаційне дослідження Суденко Юлії
Анатоліївни на тему «Юридико-психологічна характеристика булінгу та
його попередження», поданого на здобуття ступеня доктора філософії в
галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 053 «Юридична психологія»**

Актуальність теми дослідження. Булінг, тобто систематичне насильство, вчинюване в різних формах (побиття, переслідування, знущання, поширення негативної інформації тощо) набув значного поширення у підлітковому середовищі в багатьох країнах світу. Специфічною формою булінгу, яка значно збільшує його негативні наслідки, стало здійснення таких проявів у цифровому середовищі, так званий кібербулінг. Про ступінь розповсюдження цього явища свідчать дані дослідження, проведеного ЮНЕСКО у 2019 р. Згідно з ними від булінгу страждали: у Європі в середньому 30,1% хлопчиків та 28,2% дівчаток, від кібербулінгу близько 15% дітей; у США та Канаді – 30,5% та 32,8%; на Середньому Сході – 33,4% та 45,4% відповідно¹. Випадки булінгу часто трапляються і в нашій країні. В Україні понад 60,0% школярів мають досвід булінгової поведінки, а кожний третій з них відчув себе жертвою цькування.

Булінг спричиняє значну шкоду підліткам, починаючи від зниження самооцінки, депресивних станів, високого рівня тривожності і закінчуючи тілесними ушкодженнями та доведенням до самогубства. На жаль, в багатьох країнах світу і, зокрема в Україні, спостерігається тенденція зростання гострих конфліктів між учнями, учнями та педагогами, насильницьких

¹ Behind the numbers: Ending school violence and bullying. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Education Sector. Paris, 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366483/PDF/366483eng.pdf.multi> (режим доступу: 08.11.2021).

правопорушень у закладах освіти. Є підстави стверджувати, що зростання випадків булінгу є проявом більш загального процесу несприятливого розвитку сучасного суспільства, надмірного підсилення в ньому індивідуалізму та егоїзму.

Педагоги, психологи, соціологи, кримінологи давно усвідомили необхідність наукового дослідження проблеми булінгу. Питанням сутності булінгу та заходам протидії йому були присвячені роботи таких зарубіжних вчених, як Д. Олвеус, Х. Каспер, В. Кіндлер, Ф. Шаленберг, К. Холінгаус, Р. Хіллер, К. Дамбах тощо. Серед вітчизняних вчених різні аспекти цієї проблеми досліджувалися О. Дроздовим, І. Лубенець, Ю. Кравцовою, П. Каратаєвим, В. Ролінським, С. Стельмахом, І. Філіпповою, А. Черняковою тощо. Натомість ця складна та багатоаспектна проблема ще далека від вирішення і потребує подальших більш глибоких та системних наукових розвідок. Так, недостатньо дослідженими залишаються чинники, що зумовлюють особливості булінг-поведінки в різних освітніх закладах, механізм її детермінації, психологічні ознаки булерів та їх жертв, оптимальні заходи запобігання булінгу у підлітковому середовищі.

Рецензована робота спрямована на отримання такого нового юридико-психологічного знання щодо феномену булінгу, що свідчить про її актуальність, теоретичну та практичну значимість.

Предмет і об'єкт дослідження. Відповідно до назви теми дисертантка обґрунтовано визначила в якості об'єкта дослідження суспільні відносини, що виникають у ситуаціях булінгової поведінки в дитячих спільнотах та її деструктивні наслідки щодо життя та здоров'я дітей.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Дисертація підготовлена на основі комплексного, системного підходу до предмету дослідження. Методологічну основу роботи склали сучасні положення теорії пізнання, діалектичний метод та ціла низка конкретно-наукових психологічних, соціологічних та правових методів дослідження.

Обґрунтованість положень, сформульованих у роботі, підтверджується тим, що вони підготовлені на основі ґрунтовного вивчення великої кількості літературних джерел з психології, кримінології, кримінального та адміністративного права (всього 204 роботи). Положення та висновки дисертації базуються на основі аналізу численних нормативно-правових актів України, які регулюють протидію та запобігання булінгу.

Слід відмітити різноманітну **емпіричну базу** дослідження, яка включає проведення опитувань та тестувань, в яких приймали участь понад 500 респондентів – учасників освітнього процесу, відібраних з дотриманням усіх вимог щодо вікової, професійної, посадово-статусної та правової диференціації; узагальнення результатів вивчення конкретних справ, пов'язаних із насильством у формі булінгу, відповідних судових рішень та діючої практики запобігання булінгу.

Все наведене дозволяє оцінити положення, висновки і рекомендації, сформульовані у дисертації, як такі, що мають належний ступінь наукової обґрунтованості.

Структура дисертаційного дослідження. Робота складається з анотації (українською та англійською мовами), списку опублікованих праць за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 169 сторінок, з яких основний текст дисертації – 149 сторінок. Список використаних джерел міститься на 20 сторінках.

Така структура дисертації дозволила авторці системно і послідовно розкрити всі питання, які мали бути розглянуті в ній відповідно до мети та завдань дослідження.

Мета дослідження полягає у наданні юридико-психологічної характеристики булінгу в дитячих спільнотах; дослідженні чинників та детермінант його виникнення; опрацюванні пропозицій щодо нормативно-правових та психологічних заходів протидії та запобігання булінгу стосовно дітей.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Аналіз змісту роботи свідчить про те, що в результаті проведеного дослідження дисертантці вдалося досягти поставлених мети та задач, отримати ряд нових, важливих для науки результатів.

У першому розділі роботи дається змістовний історичний аналіз еволюції підходів до виховання дітей. Розкрито процес виникнення булінгу як особливого виду делінквентної поведінки дітей та розвиток наукових досліджень цього феномена, дається кримінологічно-психологічна характеристики осіб, що вчинили булінг та їх жертв. Становить інтерес авторський погляд на історію формулювання визначень булінгу та його основні ознаки. Окремо аналізуються ознаки та обґрунтовується суспільна небезпечність кібербулінгу. За результатами дослідження запропонована змістовна характеристика поширених видів сучасного булінгу – кібербулінгу, мобінгу, хейзінгу, сексингу, грумінгу, історичні та методологічні основи їх виокремлення, характеру їх деструктивного впливу на молодь (40–53).

Цікаві положення щодо психологічних особливостей булінг-поведінки наводяться у підрозділі 1.3. дисертації. Розкрито основні детермінанти булінгу (недостатня соціалізованість, бездоглядність, послаблення сімейної опіки тощо). Звертається увага на взаємодію біологічного і соціального в детермінації делінквентності дітей, зокрема так звані підліткові вікові кризи, характерні для досліджуваної категорії булерів. Докладно аналізується психофізіологічний процес формування у підлітків відхилень у поведінці, на якому суттєво позначається наявність такої ознаки, як довготриваюча, підвищена емоційна збудливість, висока ймовірність неврозів, що характерно саме для лідерів булінгових об'єднань. Узагальнюючи результати аналізу, авторка обґрунтовано вказує, що формування особистості неповнолітнього агресивного правопорушника залежить від спадково-біологічних факторів, найближчого соціального оточення підлітка, соціально-економічного статусу батьків, особливостей виховання підлітка, школи, положення підлітка в класі,

ціннісних орієнтацій, статусу підлітка в групі друзів, від його особистісних характеристик – характеру і темпераменту, ціннісно-мотиваційних компонентів, мотивації досягнень, рівня домагань, самооцінки і можливих конфліктів в сфері самооцінки, самосвідомості та правосвідомості (с. 54–58). Далі аналізуються положення міжнародно-правових та вітчизняних нормативно-правових актів щодо протидії насильству відносно дітей.

У другому розділі роботи проаналізовані особливості булінгу на різних стадіях зростання дитини та у дитячих закладах для дітей певного віку. Авторка аргументує позицію, що перші прояви булінг-поведінки зустрічаються вже у дитячих садках (підрозділ 2.1.). Вона вважає, що в дошкільних закладах освіти групова агресивність дітей продукується в ситуаціях рольової гри та перенесення форм поведінки з родинних стосунків. Факторами такої поведінки є: низький рівень виховання дитини, низька самооцінка, імпульсивність, сімейні конфлікти, вчинення насильства по відношенню до дитини з боку дорослих, низький соціально-економічний статус сім'ї тощо.

У підрозділі 2.2. вперше розкриваються специфічні особливості булінг-поведінки у будинках дитини та дитячих будинках інтернатного типу. Як зазначає пошукачка, поширенню булінгу в таких закладах сприяють такі ознаки їх вихованців як: невміння спілкуватися в соціумі поза межами установи, труднощі встановлення контактів з дорослими та однолітками, відчуженість і недовіра до людей, відстороненість від них; порушення розвитку почуттів, що не дозволяють розуміти інших, приймати їх, враховуючи тільки свої бажання та почуття; низький рівень соціального інтелекту, що заважає розуміти загальноприйняті норми та правила, необхідність їм відповідати; недостатньо розвинуте відчуття відповідальності за власні вчинки; невпевненість у собі, низька самооцінка. Наголошується на поширеності насильницьких посягань щодо вихованців цих закладів з боку вихователів та педагогів, вказуються основні види таких діянь. Звертається

увага на високу ступень латентності булінг-діянь у будинках дитини та дитячих будинках інтернатного типу.

Заслуговує на увагу пропозиція дисертантки, щоб потенційні працівники цих закладів, включаючи вихователів та інших, проходили психологічні обстеження, результати яких повинні відображати готовність працювати з вихованцями будинків дитини та дитячих будинків інтернатного типу (с. 79).

Особливий інтерес становлять наведені у розділі результати дослідження, проведеного на базі загальноосвітніх шкіл I-III ступенів з 1 по 11 клас (м. Черкаси) та з 2 по 10 клас Комунального закладу «Михайлівська спеціальна школа Черкаської обласної ради» (n=253 учні) з використанням анкетування щодо булінгу в навчальному середовищі учнів різного віку та методик діагностики агресивних і ворожих реакцій А.Басса й А.Дарки (адаптована Л.Г. Почебут) та «Агресивна поведінка» (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) (с. 80-82). Вони дозволяють констатувати, що всі діти, які приймали участь у дослідженні, схильні до проявів різних видів агресії, що сприяє булінгу у освітньому середовищі. Розглядаючи особливості булінгу в середній загальноосвітній школі та професійних училищах, пошукачка звертає увагу на появу нових негативних тенденцій в цій царині: зменшення нижньої вікової межі таких агресивних дій, висока агресивність дівчат, яка є майже такою ж, як і у хлопців, переважання проявів булінгу, пов'язаного з маніпулятивною поведінкою та психологічним насильством.

Для характеристики булінг-діянь в середніх загальноосвітніх школах та професійних училищах авторка використала результати опитування 180 осіб, з числа котрих 40 вчителів, 40 батьків та 100 учнів (дівчат і хлопців) 5 – 9 класів закладів середньої загальної освіти м. Києва (с. 84–85). Встановлено, що більшість опитаних усіх вказаних категорій відмітили наявність проблеми булінгу в школі і визнали в якості основних його форм фізичну травматизацію, образи і приниження та сексуальні домагання (контактні і словесні). Виявлені такі важливі закономірності, як недооцінка батьками і

вчителями психотравмуючого ефекту принижень і прізвиськ, значно вищі оцінки небезпечності булінгу на сексуальному підґрунті батьками порівняно з вчителями та учнями, помітна різниця в оцінках сексуального приниження і цькування учнів різного віку (зменшення оцінок по мірі дорослішання). В якості особливо небезпечної форми булінгу визнано мобінг, тобто групове переслідування, цькування та знущання, яке може призвести до завдання жертві серйозних тілесних ушкоджень або довести її до самогубства.

Дисертантка обґрунтовано підкреслює, що одним з вагомих факторів шкільного булінгу є конфліктні відносини між учнями з забезпечених сімей та соціальних низів, що провокує прояви ворожості та агресивності між дітьми з обох цих соціальних груп.

Констатується, що булінг в певній мірі має місце і в студентському середовищі, але тут він є більш прихованим і витонченим, хоча також може призвести до тяжких наслідків. До булінгу в ВНЗ вдаються й викладачі.

У третьому розділі висвітлюються положення міжнародного права та вітчизняного законодавства в сфері регулювання відповідальності за вчинення булінгу. Певний інтерес становить аналіз різного роду антибулінгових програм, поширених в світовій юридичній та педагогічній практиці, виокремлюються ті з них, які цілком можуть бути запозичені із світового досвіду та реалізовані у вітчизняному освітянському просторі.

Аналізуючи нормативно-правові акти, які передбачають відповідальність за насильницькі дії відносно дітей, дисертантка вказує на недостатність встановлення адміністративної відповідальності за прояви булінгу і пропонує встановити кримінальну відповідальність за такі дії (с. 112).

Заключний підрозділ дисертації присвячено розгляду загальнопрофілактичних заходів та діяльності ювенальної поліції в системі превенції булінгу. В роботі міститься ґрунтовний аналіз програм профілактики булінгу, реалізованих в різних країнах світу (США, Велика Британія, Швеція, Норвегія, Албанія, Фінляндія тощо) на різних рівнях –

соціуму, школи, класу, окремого індивіда. Обґрунтовано підкреслюється важливість таких загальнопрофілактичних заходів, як організація шкільного простору та моніторингу поведінки дітей під час перерв; навчання педагогічних працівників, психологів навичкам дій в ситуаціях булінгу, прийомам впливу на булерів; формування та діяльність ініціативних груп педагогів та батьків, які організують профілактику булінгу в конкретних навчальних закладах тощо. Визначаються основні етапи реалізації програми антибулінгових заходів у навчальних закладах. Слушно підкреслюється необхідність комплексного підходу до профілактичних заходів, виявлення причин булінгу, мотивів учасників, ступеня причетності до конфлікту агресора, жертви, застосування рольового підходу при аналізі конкретних конфліктних ситуацій.

Розкривається важлива роль, яку може відіграти у запобіганні булінгу запровадження в ряді міст України штатних посад шкільних офіцерів поліції. Проаналізовані заходи профілактичної роботи з підоблікованими дітьми, схильними до булінгу, які здійснюють працівники підрозділів ювенальної превенції. У роботі цих працівників пропонується ширше застосовувати інноваційні методи – сімейні групові наради, кола правосуддя, програми примирення жертви та правопорушника (медіація), соціальний супровід підлітків, засуджених до альтернативних видів покарань.

Узагальнюючи проведений аналіз роботи, можна констатувати, що її **наукова новизна** визначається тим, що вона є першим в Україні комплексним, системним дослідженням, яке визначає психологічні засади виникнення та формування різних видів булінг-поведінки, її соціально- та індивідуально-психологічні чинники; пропонує систему попереджувальних заходів стосовно булінгу, орієнтовану на взаємодію ювенальної поліції з учасниками освітнього процесу та громадськими організаціями.

Наукове та практичне значення роботи. Отримані в ході дослідження результати і пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – для подальшого розвитку правових та психологічних

заходів направлених на профілактику булінгу серед дітей (акт впровадження); у правотворчій діяльності – для удосконалення низки законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів у сфері регулювання відповідальності за вчинення булінгу, протидії та попередження його (акт впровадження); у правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності заходів профілактики булінг-поведінки, застосування інших заходів превенції цькування дітей в освітніх установах (акт впровадження); в освітньому процесі – під час підготовки лекцій, навчальних посібників із дисциплін «Юридична психологія», «Вікова та педагогічна психологія» (акт впровадження).

Повнота викладення матеріалів дисертаційного дослідження в опублікованих працях дисертанта та їх апробація. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображені у чотирьох публікаціях, три з яких – наукові статті, опубліковані у фахових виданнях з юридичних наук, перелік яких затверджено МОН України, одна – наукова стаття у зарубіжному періодичному виданні (Республіка Польща). Результати роботи пройшли апробацію на двох науково-практичних конференціях та семінарах та знайшли відображення в двох тезах наукових доповідей.

Оцінювання оформлення дисертації. Дисертацію оформлено згідно з вимогами Міністерства освіти і науки України.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, слід вказати на його окремі **недостатньо аргументовані положення, спірні оцінки і пропозиції**, які мають бути обговорені під час публічного захисту та враховані авторкою у подальшій науковій роботі.

1. На с. 14 предмет дослідження визначено як «юридико–психологічні чинники, детермінанти та умови реалізації булінгу як різновиду суспільно деструктивної та протиправної поведінки». Таке формулювання предмету є надто вузьким, оскільки воно не охоплює питання юридичної відповідальності за булінг та заходи щодо його попередження, яким в дисертації приділяється значна увага.

Слід зазначити також, що вузькими порівняно із змістом є назви підрозділів 2.1. «Чинники булінгу в дитячих садах», в якому також висвітлюється характер дій віднесених до булінгу тощо, та 3.1. «Заходи попередження булінгу», в якому йдеться про юридичну відповідальність за булінг-поведінку.

2. Дисертація базується на цікавій та різноманітній емпіричній базі, але її характеристика, наведена на с. 14-15, є дуже загальною. В ній не розкривається процедура формування вибірок окремих категорій опитаних, що не дозволяє визначити ступінь репрезентативності дослідницьких даних.

3. Розглядаючи питання юридичної кваліфікації булінгу, авторка не вказує на суттєві суперечні у відповідній нормативно-правовій базі, яка регулює відповідальність за його вчинення. Зокрема не вказується на суттєву різницю між визначеннями булінгу у п. 3¹ ст.1 Закону України «Про освіту» та ст. 173⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення, на відсутність належної правової визначеності нормативної дефініції булінгу у вказаному Кодексі, на надто широке формулювання ознак суб'єкту цього діяння.

4. В роботі (підрозділ 2.1.) зазначається, що у 4-6-річних дітей в ході ігор і спілкування з однолітками виникають конфліктні взаємини, які супроводжуються відстороненням групи дітей, неохочих дотримуватись спільної поведінки, які стають об'єктами первинного булінгу (с. 71).

На нашу думку, такий висновок є недостатньо обґрунтованим. По-перше, авторка не наводить у підрозділі жодного прикладу булінг-дій у цьому віці по відношенню до однолітків. По-друге, вона сама вказує, що така дитяча поведінка не має чітких мотивів та цілей агресії і не є систематичною, тобто в ній відсутні суттєві ознаки булінгу. На даний час є підстави говорити лише про формування у певних дітей цього віку психологічних передумов для майбутньої булінг-поведінки.

5. Дисертантка іноді допускає повтори. Так, характеристика нормативно-правових актів, які регулюють питання захисту дітей та

протидію булінгу, міститься на с. 59–64, а потім частково повторюється на с. 96–97, 104–105.

6. На с. 112 Суденко Ю. пропонує встановити кримінальну відповідальність за булінг. Натомість ця пропозиція ніяк не обґрунтовується. Тобто не наводяться дані, які б підтверджували недостатність адміністративної відповідальності за такі дії, в роботі відсутні пропозиції щодо змісту відповідної статті КК України.

7. В дисертації залишились без належної уваги роботи відомого вітчизняного криминолога Анатолія Закалюка, зокрема ті, в яких ретельно розглядались проблеми загальної та індивідуальної профілактики правопорушень, вчинених, у тому числі, дітьми. В контексті рецензованої дисертації практичну актуальність становить запропонована науковцем «Інформаційна карта ймовірності правопорушення, вчиненого неповнолітнім», яка може надати суттєву допомогу працівникам ювенальної поліції у плануванні попереджувальних заходів щодо недопущення проявів булінгу в дитячому середовищі.

Висловлені зауваження стосуються дискусійних питань або не цілком чітких формулювань і не погіршують основного змісту та загальної позитивної оцінки роботи.

Висновок щодо відповідності дисертації вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії. Рецензована робота є самостійною та завершеною кваліфікаційною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності розв'язують конкретну наукову проблему, яка має істотне значення для оптимізації діяльності ювенальної поліції України, суб'єктів освітнього процесу, фахових громадських організацій у напрямку протидії та попередження булінгової поведінки дітей не лише в освітньому середовищі, але й у родинях та суспільних комунікаціях.

Зміст дисертації відповідає заявленій дисертантом науковій спеціальності (081 – «Право»), робота пройшла належну апробацію. У

дисертації не виявлено порушень академічної доброчесності. Робота написана юридично й літературно грамотною мовою. Оформлення дисертації загалом відповідає встановленим МОН України вимогам.

Таким чином, дисертаційне дослідження «Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження» виконане на належному рівні, повністю відповідає Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167, а його авторка – Суденко Юлія Анатоліївна, на основі публічного захисту заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 – «Право» за спеціальністю 053 «Юридична психологія».

Офіційний опонент:

**Завідувач науково-дослідної
лабораторії кримінологічних досліджень
та проблем запобігання злочинності
Державного науково-дослідного
інституту МВС України
доктор юридичних наук, професор**

О.Г. Кулик

« 10 » 11 2021 р.

Підпис О.Г. Кулика засвідчую.

**Директор Державного науково-дослідного
інституту МВС України
доктор юридичних наук, професор**

М.Г. Вербенський

« 10 » 11 2021 р.